

Petr Blažek, Slavomil Fischer, Jiří Škoda

Delikvence

Analýza produktů činnosti
delikventní subkultury
jako diagnostický
a resocializační nástroj

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Blažek, Petr

Delikvence : analýza produktů činnosti delikventní subkultury jako diagnostický a resocializační nástroj / Petr Blažek, Slavomil Fischer, Jirí Škoda. -- Vydání 1.. -- Praha : Grada, 2019. -- 156 stran
Obsahuje bibliografii

ISBN 978-80-271-2013-0 (brožováno)

* 343.3/.7 * 343.22 * 343.8 * 364-783.2-053.2 * 159.9.072.5 * 364-782.2 * 613.86 * 615.851:7.02 * 364.622-785.4:7.02 * (437.3) *
(048.8:082)

- kriminalita
- pachatelé trestných činů -- Česko
- vězeňství -- Česko
- ústavní výchova -- Česko
- psychodiagnostika
- resocializace
- zvládání stresu
- arteterapie
- kolektivní monografie

159.9 - Psychologie [17]

Petr Blažek, Slavomil Fischer, Jiří Škoda

Delikvence

Analýza produktů činnosti
delikventní subkultury
jako diagnostický
a resocializační nástroj

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Vznik této publikace byl finančně podpořen Ústeckým krajem v rámci řešeného projektu „Edukace jako nástroj prevence a sociální exkluze v ÚK“ (smlouva č. 18/SML1662/SOPD/KH).

plk. Mgr. Petr Blažek
PhDr. Slavomil Fischer, Ph.D., MBA
prof. PhDr. Jiří Škoda, Ph.D.

DELIKVENCE

Analýza produktů činnosti delikventní subkultury jako diagnostický a resocializační nástroj

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 7328. publikaci

Recenzovali:
doc. MUDr. Ilja Žukov, CSc.
prof. PhDr. Jaroslav Veteška, Ph.D., MBA

Odpovědná redaktorka Dana Bendová
Sazba a zlom Jan Šístek
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka

Počet stran 160
Vydání 1., 2019

Vytiskla Tiskárna v Ráji, s.ro., Pardubice

© Grada Publishing, a.s., 2019

ISBN 978-80-271-0591-5 (ePub)
ISBN 978-80-247-1949-8 (pdf)
ISBN 978-80-271-2013-0 (print)

Obsah

Úvod	9
Teoretická východiska	11
1. Vymezení vybraných pojmů	13
1.1 Delikvence	13
1.2 Kriminalita	15
2. Etiologie delikvence	17
2.1 Biologické faktory	17
2.2 Psychické faktory	18
2.3 Sociální faktory	19
3. Charakteristické osobnostní znaky delikventní populace	21
3.1 Osobnostní charakteristika	21
3.2 Kognitivní charakteristika	25
3.3 Morální charakteristika	26
3.4 Charakteristika z hlediska rizika nebezpečnosti a motivace k nápravě	27
Praktická východiska	31
4. Uvedení do problematiky	33
4.1 Některá teoretická východiska existence niterných témat	36
4.1.1 Psychoanalýza a osobnost	36
4.1.2 Jungovo pojetí osobnosti	37

4.2	Psychodynamické pojetí výtvarné výchovy a arteterapie	40
4.3	Reakce na aktuální psychická traumata	41
4.3.1	Specifika vězeňské populace	43
4.3.2	Specifika obětí násilné trestné činnosti	45
4.4	Současná charakteristika výtvarných aktivit v podmínkách vězeňství	46
5.	Ukázky současného stavu výtvarných činností v podmínkách vězeňství	49
5.1.1	Vnější témata jako prevence senzorické deprivace	49
5.1.2	Krajiny a portréty jako prevence senzorické deprivace	51
5.1.3	Výroba hraček pro někoho s možností exkluzivního zážitku darovat – dát	55
5.1.4	Tetování – specifický znak vězeňské subkultury (tzv. manýra)	58
6.	Použité metody	61
6.1	Idiografický přístup jako obecný metodologický princip	61
6.2	Specifické metody	62
6.3	Nedirektivní metodologický přístup	62
6.4	Přenos a protipřenos	63
6.5	Podpůrná psychoterapie	64
6.6	Etapedický přístup	65
6.7	Viktimologický přístup	66

7. Metody hledání niterných témat	67
7.1 Metoda triptychu	67
7.2 Metoda aktuality	76
7.3 Metoda mandaly	82
8. Etopedické etudy	87
8.1 Disociální porucha osobnosti	87
8.2 Posttraumatická stresová porucha	127
8.2.1 Kauza tříadvacetiletého S. G.	127
8.2.2 Zpracování niterného tématu a prezentace . . .	130
8.3 O čem vyprávěly stromy	144
Závěr	149
Seznam použité literatury	151
Literatura	151
Prameny	155

Úvod

Monografie vychází z dlouholeté práce autorů v trestní justici, především pak z jejich působení v penitenciární praxi. Do jisté míry reflektuje, analyzuje a nabízí zamyšlení nad současnými postupy v práci s vězňnými jedinci, především pak v rámci diagnostiky a terapeutické práce, s akcentem na využití arteterapeutického přístupu. Cílem terapeutické práce je jak eliminace působení zátěžových situací na psychiku a osobnost, tak dosažení resocializačních cílů, tj. korekce chování do společensky přijatelných forem.

Delikvence je z hlediska uchopení jako předmětu zkoumání poměrně široký problém. Autoři se proto ve své monografii věnují situaci, kterou lze označit jako institucionální práce s delikventy. Předložené výsledky a zkušenosti jsou z prostředí věznic a také výchovných ústavů. V něm dochází k individuálně působícím zátěžovým, náročným životním situacím, někdy až k dramatickým. Následné reakce, tj. obranné mechanismy, se projektivně promítají do produktů činnosti osob v situaci uvěznění nebo nařízené ústavní výchovy, nejčastěji do kreseb a písemných projevů. Rozbor těchto materiálů je značným potenciálem jak z hlediska diagnostiky, tak procesu resocializace.

Publikace je rozdělena do kapitol, ve kterých jsou podrobena rozboru teoretická východiska ve vztahu k delikvenci a kriminalitě. Nejprve jde zejména o vymezení pojmů v aktuální terminologii, o etiologii delikvence a kriminality a o nárys osobnostních rysů a znaků, které jsou pro jejich nositele typické. V dalších kapitolách jsou představeny otázky ústavní a penitenciární praxe, zejména ve vztahu k jejím cílům, kterou je obecně korekce chování do společensky akceptovatelných struktur, tj. resocializace. Další kapitoly přinášejí praktické ukázky produktů činnosti, zejména kresebných, v kontextu s vybranými faktory, které jsou typickou příčinou vzniku a rozvoje delikvence a kriminality. Jsou

zde mimo jiné analyzovány otázky aktuálního prožívání psychických traumat u vězňů a také jedinců v ústavní výchově. Jako východisko pro analýzu bylo zvoleno psychodynamické pojetí výtvarné výchovy a rozbor obsahu vybraných produktů činnosti.

Text monografie do jisté míry reflektuje, analyzuje a nabízí zamyšlení nad současnými postupy v práci s delikventy, především pak v rámci diagnostiky, terapeutické práce a celkové korekce chování (resocializace). Text nabízí možnost porovnávat zjištění a zkušenosti autorů s poznatky získanými klasickými psychodiagnostickými metodami. Tato komparace nabízí obohacení výsledků klasických psychodiagnostických metod o poznatky, které jsou jedinečné a neopakovatelné pro danou osobnost. Výtvarné a písemné zpracování niterného tématu a následná verbální interpretace umožňují jedinci znovuprožití inkriminované situace. Znovuprožití má z hlediska diagnostiky, a zejména resocializace charakter vhodného obranného mechanismu, který vede k ventilaci, oslabení a restrukturalizaci původní situace. Ta je pak vlivem uvěznění, respektive ústavní výchovy podrobena zamyšlení a případnému kognitivně-behaviorálnímu hodnocení. Při nedirektivním vedení je možné sledovat nejen redukci míry zátěže, ale v některých případech přijímání určitého podílu vlastní viny za předchozí delikt.

Pro odborníky, specialisty a další pracovníky působící v oblasti pedagogických a psychosociálních věd je znalost a pochopení souvislostí spojených se vznikem a rozvojem delikventního chování a kriminality základní podmínkou úspěšnosti při nacházení možností jejich řešení. Text monografie je doplněn o řadu našich vlastních zkušeností a zkušeností našich kolegů z praxe. Prezentované ukázky kreseb a dalších produktů činnosti jsou interpretovány jak diagnosticky, tak z pohledu perspektivy resocializace. Věříme, že tyto poznatky budou pro ty, kteří si publikaci přečtou, využitelné pro jejich práci a obecně také v životě.

Teoretická východiska

1. Vymezení vybraných pojmů

1.1 Delikvence

S pojmem „delikvence“ se ve společenském dění setkáváme poměrně často. Je tomu z důvodu společenské nepřijatelnosti a také nebezpečnosti tohoto chování a jednání. Delikvence je vymezována různými způsoby. Vzhledem ke společenskému hodnocení, které jsme si pro naši publikaci vybrali, můžeme tento pojem vymežit následovně: **Delikvenci¹ definujeme jako formu společensky zvláště závažného, nepřijatelného chování s protispoločenským dopadem. Za delikventa můžeme označit jedince, který se takto vymezeného jednání dopustil či dopouští.** Pojem pronikl do humanitních disciplín až druhotně z disciplín právních (Vondráček, 1981). Ve své podstatě je právnickým hodnocením společensky nepřijatelného činu, který spočívá v porušování určitých legislativních norem konkrétního státu, přičemž toto jednání je následně sankcionováno. Ve společnosti bývá také často skloňováno **asociální chování.** Jde rovněž o označení široké škály společensky nepřijatelné činnosti. Ta ale nemusí být vždy předmětem sankce. Může se například v případě drogové závislosti pojit spíše s léčbou a terapií (Raboch, & Zvolský, 2001). Některé formy asociálního chování mohou být ale zároveň delikventní. Pokud v tomto případě hodnotíme chování

¹ Z lat. *delinquere* = provinit se.

jako delikventní, vždy se jedná o závažné činy, které jsou předmětem následného **společenského trestu**.

Delikvenci lze také chápat jako neschopnost plnit požadavky společnosti na akceptovatelnou seberealizaci a fungování. Zde je třeba si vyjasnit již výše uvedený způsob společenského hodnocení takového chování a jednání. V případě, že existuje společensky přijatelný důvod pro omluvu nepřijatelného chování, nemůžeme společenský způsob hodnocení použít. Jako příklad můžeme uvést problém mentální retardace, kdy porozumění normám a pravidlům je omezeno mentální kapacitou dotyčného. Dále jsou například známy brutální kriminální činy (kriminalita je také delikvencí, viz dále), spáchané jedinci trpícími paranoidní formou schizofrenie (ICD-10, 2014). Za svůj čin nejsou společensky hodnoceni, tedy trestáni. Zde je namísto hodnocení lékařské, respektive psychologické a těmto jedincům bývá uložena ochranná ústavní léčba, u mentálně retardovaných ústavní pobyt (Fischer, Škoda, Svoboda, & Zilcher, 2014).

V případě, že dotyčný jedinec je schopen chápat pravidla a normy přiměřeně svému chronologickému a mentálnímu věku, je společenské hodnocení namísto. Společenskou nepřijatelnost svého chování totiž řada delikventů není schopna či ochotna společensky potřebným způsobem zhodnotit. To vede k tomu, že ke změně vzorců chování a životního způsobu nejsou motivováni, nesnaží se o ni (Fischer, & Škoda, 2014).

Problematika delikvence zasahuje do poměrně širokých oblastí a sankce vyplývající z normativů mohou oscilovat od „pouhého“ napomenutí či přestupkového řízení až po trest daný trestněprávními předpisy.

1.2 Kriminalita

Kriminalitu² můžeme definovat jako způsoby chování, které jsou v dané společnosti trestné. Jde o souhrn trestných činů a chování, které se v konkrétní společnosti vyskytly a vyskytují, sankcionovatelné podle trestního zákoníku, a to jak zjevné, tak latentní (Fischer, & Škoda, 2014). V obecném slova smyslu jde o zločinnost, tedy o společenský jev, kterým se rozumí souhrn trestné činnosti.

Kriminalita mládeže je součástí celkové kriminality a zahrnuje **jednání osob do věku 18 let.** Jednání spočívá v překročení právních a společenských norem, které naplňuje charakter trestného činu. **Osoby ve věku 15–18 let se označují jako „mladiství“.** Ze zákona jsou již také trestně odpovědní, ovšem s jistým omezením. **Osoby mladší 15 let trestně odpovědné nejsou.** Spáchá-li však jedinec ve věku mezi 12. až 15. rokem trestný čin, může mu být jako sankce v občanskoprávním řízení uložena příslušným soudem ochranná výchova (Černíková, 2008).

Kriminalita je tedy také delikvence, je však pojmem s užším významem. **Delikvence** je širším pojmem, neboť označuje **činnost porušující nejen právní, ale i společenské, tedy širší normy, takže se takové jednání vztahuje i na děti a mladistvé,** kteří se tak stávají delikventy.

² Z lat. *criminalis* = zločinný; *crimen* = zločin.

2. Etiologie delikvence

Příčiny vzniku a rozvoje poruch chování jsou **multifaktoriální**. Podstatný význam pro vyšší pravděpodobnost rozvoje poruch chování mají následující faktory, jejich vzájemná interakce.

2.1 Biologické faktory

- K biologickým faktorům patří v první řadě **pohlaví**. U jedinců mužského pohlaví dochází k poruchám chování mnohem častěji než u žen. Důvod je mimo jiné spatřován ve větší tendenci k agresivním způsobům chování u mužů vzhledem k mužskému pohlavnímu hormonu testosteronu.
- Významným faktorem ovlivňujícím pravděpodobnost rozvoje poruch chování je **věk**. První z vývojových poruch chování se objevují v pěti letech věku (v souvislosti s hyperkinetickými poruchami). Ve větší míře se poruchové chování objevuje v období pubescence a adolescence (Langmeier, & Krejčířová, 1998).
- K biologickým faktorům patří vrozené dispozice k určitým způsobům reagování. Jde o **dispozice na bázi temperamentových složek osobnosti**, kdy vyšší míru tendence k poruchám chování mají jedinci, kteří jsou zvýšeně dráždiví, mají vyšší impulzivitu a nižší míru frustrační tolerance. Dispozice jsou dány geneticky, mohou rovněž vzniknout v průběhu vývoje plodu v prenatálním a perinatálním období.

- Poruchy chování mohou s větší pravděpodobností vznikat u jedinců s **narušenou strukturou nebo funkcí centrálního nervového systému** (CNS). V jejich anamnézách se často objevují biochemické a fyziologické poruchy v ontogenetickém vývoji. Souhrnně bychom je mohli označit jako rané poruchy a poškození CNS. Poruchy chování souvisejí s **lehkou nebo také minimální mozkovou dysfunkcí** (LMD, MMD). Dále jsou to pak především problémy související s hyperkinetickými poruchami. Často jde o syndrom snížené pozornosti s hyperaktivitou (*attention deficit hyperactivity disorder* – ADHD) (Večerka et al., 2000).
- Předmětem zkoumání jsou abnormální elektroencefalografické záznamy – **abnormality na EEG** (Žukov, Ptáček, & Fischer, 2008). Ty jsou diagnostikovány u mladých mužů s vážnějšími poruchami chování mnohem častěji. S vyšší frekvencí je například zjišťována nižší úroveň základní aktivity autonomního nervového systému (ANS). Tím je zdůvodňována potřeba silných zážitků a podnětů. Podobně je předmětem šetření geneticky podmíněný „syndrom nedostatečné mozkové odezvy na podnět“ (*reward deficiency syndrome* – RDS), který je spojen s poruchou regulace a fungování neurotransmiterů (dopaminu). Tyto otázky jsou předmětem zvýšeného zájmu odborníků. Ukazuje se, že by mohly mít určitou souvislost s impulzivitou a agresivitou (Raine, 1993).

2.2 Psychické faktory

- K psychickým faktorům patří **úroveň mentálních schopností**. Děti a dospívající jedinci, u nichž se objevují poruchy chování, mají nižší míru rozumových schopností. To souvisí i se školními neúspěchy a s neúspěchy v mimoškolní činnosti. Reakcí mohou pak být poruchy chování jako například vzdorovitost, záškoláctví apod. Sa-

možřejmě se mezi jedinci s poruchami chování lze setkat s těmi, jejichž intelekt je nadprůměrný. Zde je nutné často hledat souvislost s pravděpodobným negativním působením rodiny.

- Z faktorů souvisejících s psychikou jedince má pro případný rozvoj poruch chování význam **motivace** a s ní související **potřeby** dotyčného jedince. Může se jednat například o potřebu dostatečné nebo potřebu nadměrné, abnormální **stimulace**. Příčinou rozvoje poruch chování bývá v řadě případů nuda a velmi často i neuspokojování **potřeb bezpečí a jistoty a sounáležitosti a lásky**.
- Nežádoucí chování se může stát předmětem **seberealizace**. Často se právě v partě dostane jedinci ocenění, někam patří, „někdo jej má rád“. Způsoby chování vedoucí k přijetí do skupiny mohou být asociální (psychoaktivní látky) i antisociální (delikvence). Seberealizace může souviset i s **prostředky dosahování** s ní spojených **cílů**. Prostředky (krádež) mohou vykazovat znaky poruchy chování.
- Mezi jedinci se závažnějšími poruchami chování se vyskytuje vyšší počet osob, které trpí **specifickou poruchou osobnosti** (dříve psychopatie). Patří sem zejména disociální porucha osobnosti (antisociální, *moral insanity*). Dále jsou to poruchy, kdy potíže souvisí s emocionalitou. V tomto případě jde o emočně nestabilní poruchu osobnosti (hraniční, impulzivní formy). V praxi se také často jedná o poruchu smíšenou.

2.3 Sociální faktory

- **Nejdůležitějším sociálním faktorem**, ve kterém si jedinec utváří způsoby chování, je **bezesporu rodina**. Rodina se může stát rizikovým faktorem pro rozvoj poruch chování v případě, že se v ní vyskytují různé patologické jevy. Jde o problémy spojené s **anomální osobností rodičů**, kdy se rodiče sami dopouštějí různých forem

asociálního a antisociálního chování. Velmi významná je otázka **dysfunkce rodiny**, spojená zejména s problémem **psychické deprivace**, respektive **subdeprivace** (Langmeier, & Matějček, 2011). Značný význam pro rozvoj poruch chování má úplnost rodiny (náhradní rodiče, náhradní výchova, ústavní výchova). Rozvoj poruch chování je často spojen s výskytem **syndromu týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte** (*child abuse and neglect* – CAN).

- **Vliv spoluvrstevnických skupin a part** se rovněž může stát faktorem, který ovlivňuje tendence k poruchám chování, v tomto případě často k asociálním až antisociálním formám chování. Zpravidla se jedná o kombinaci s negativním rodinným vývojem, někdy i se školní neúspěšností. K prvním poruchám chování dochází již v mladším školním věku, v adolescentním věku poruchy chování nabývají vyšší míry společenské nebezpečnosti. Příslušnost ke skupině jedinců s asociálními nebo antisociálními způsoby chování zvyšuje riziko identifikace jedince s takovými poruchami chování, jako jsou například **zneužívání psychoaktivních látek či závislost na nich a delikvence**.
- Významný je i faktor **prostředí**. Vyšší počet poruchového chování lze zaznamenat zejména ve **větších městech**, důvodem je především **vyšší anonymita a často nedostatečná sociální kontrola**. Jde o jedince trávící čas ve specifických městských částech, na **sídlistiích** nebo ve vylidněných částech měst. Významný je i **průmyslový charakter měst a vzdělanostní struktura jeho obyvatel**.